

Іван Дзира

(м. Київ)

Давньоукраїнські літописи

в національній історіографії 70–90-их рр. ХІХ ст.

У статті розглядаються публікації 1870–1890-их рр., присвячені давньоукраїнським літописам ХІ–ХІІІ ст. Автор аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

Ключові слова: літописи, літописання, літописознавство, історіографія.

В статье рассматриваются публикации 1870–1890-ых гг., посвящённые древнеукраинским летописям ХІ–ХІІІ вв. Автор анализирует творческую лабораторию украинских учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

Ключевые слова: летописи, летописание, летописеведение, историография.

The article reviews the publications of 1870–1890-s years, dedicated to Old Ukrainian chronicles of ХІ–ХІІІ-th centuries. The author analyses creative work of Ukrainian scientists and their achievements in the field of native study of chronicles.

Key words: chronicles, chronicle-writing, historiography.

Літописи ХІ–ХІІІ ст. є основним джерелом української середньовічної історії зазначеного періоду, що найбільш широко й повно відображає явища політичного, економічного, соціального та культурного життя. Загально визнаним є також значення давньоукраїнського літописання як оригінального літературного жанру та культурного феномену. Через це літописні пам'ятки вже понад два століття перебувають у полі зору вітчизняних науковців. За цей період накопичилася величезна література з літописознавства, котра потребує серйозного опрацювання, кінцевим підсумком якого має стати створення синтетичної монографії або навчального посібника. Однак, враховуючи надзвичайну складність такого проекту, найраціональнішим шляхом для його виконання, на нашу думку, є поетапне написання окремих

оглядів, які б висвітлювали вивчення літописів у ті чи інші періоди вітчизняної історіографії.

До характеристики студій давньоукраїнського літописання, що розгорнулися в Україні у 1870–90-их рр., наші науковці, на жаль, зверталися досить рідко. При цьому їхні спостереження, як правило, відзначаються лаконізмом і носять попутний характер¹. Хоч О. Сенявська спеціально й розглядає присвячені літописам випуски лекцій О. Маркевича, проте не виявляє при цьому належного критичного підходу, оскільки майже завжди за особисті здобутки історика видає досягнення його попередників². І лише М. Котляр на високому фаховому рівні охарактеризував внесок М. Дашкевича у вивчення Галицько-Волинського літопису (Далі для назви цієї пам'ятки вживатимемо аббревіатуру ГВЛ – І.Д.)³.

Недостатнє вивчення запропонованої тематики спонукало автора даної статті звернутися до аналізу маловідомого історіографічного явища, котре, однак, заслуговує на наукову увагу. Причому обсяг статті дозволив йому зосередитися лише на змісті спеціальних студій з літописознавства, не торкаючись узагальнюючих праць і частини рецензій.

З 70-их рр. ХІХ ст. у національній історичній науці, зокрема джерелознавстві, остаточно утверджується позитивізм. Для його представників було притаманним обґрунтування суспільно-історичної цінності різних видів джерел, у тому числі й літописних. Спираючись на фактичну інформацію джерельної бази, вчені-позитивісти будували свої наукові історичні реконструкції. У процесі досліджень вони розробили й апробували потужний інструментарій джерелознавчого аналізу.

Подібно до своїх попередників у період позитивізму науковці продовжували займатися з'ясуванням лексичного значення слів літописного тексту, тлумаченням темних місць і виправленням помилок. При цьому семантичний аналіз окремих слів і виразів, як правило, зводився ними до виконання буквального, граматично точного перекладу на сучасну мову.

Лексичне значення слова «фодудія», яке під 912 р. вживається у «Повісті временних літ» (далі вживатимемо аббревіатуру ПВЛ – І.Д.) і під 1115 р. у Суздальському літописі розглянув М. Максимович⁴. Він з'ясував, що так називалася спеціальна грецька матерія для пошиття каптанів з поясами. З другої половини XII ст. фодудію замінив оксамит.

Коротку характеристику підготованих М. Оболенським видань Супрасльського літопису, Літописця Переяслава-Суздальського й Нового літописця дав М. Костомаров⁵. Всупереч видавцеві він пояснював наявність різночитань у тексті найстарших списків ПВЛ і Літописця Переяслава-Суздальського діяльністю пізніших переписувачів.

В «Ответе на новые «бранные послания» г. Погодина» Микола Іванович, на відміну від свого опонента, дав правильне тлумачення літописних слів «вежа» і «триска», бо спирався для цього на лексику української мови, а також слова «чадь». Проте в іншому випадку, пропонуючи буквально пояснення глузливого прізвиська «хромць», яке Ярославу Володимировичу дав воєвода Святополка Вовчий Хвіст, виявився правим саме М. Погодін. Натомість М. Костомаров вважав, що в первісному літописному тексті було слово «хоромник», тобто «будівничий хоромів»⁶.

У виголошеному 20 серпня 1874 р. на 3-му археологічному з'їзді рефераті В. Григорович запропонував тлумачити вміщений під 907 р. до ПВЛ іменник «толковины» як «посібники»⁷. Згодом ця версія була підтримана більшістю вчених.

На цьому ж з'їзді П. Юрченко прочитав реферат, присвячений з'ясуванню історії виникнення топоніма «Лядські ворота», зафіксованого в літописах під 1151 і 1240 рр. На думку автора, прилеглий до воріт район Києва не був зручний для проживання польських купців та й узагалі в ті часи торгівля польської держави була зосереджена головним чином у руках Ганзейського союзу та євреїв. Тому автор вважає, що в даному випадку прикметник «лядський» походить не від етноніма «лях», а від однокореневих іменників «ляда», «ляда», «лядіна», котрі за «Тлумачним словником живої великоруської

мови» В.І. Даля означають «корчівку», «поруб», «порубку», «пасіку», «пустище», «зарість», «покинуту й зарослу лісом землю». Таким чином, «местность, обнаженную от леса под Киевом, естественно было назвать русским словом ляда, а ворота, прилегающие к ней, лядскими»⁸.

На думку В. Завитневича, у фрагменті договору Ігоря з греками «А некрещении Русь да полагають щиты своя и мечи своя нагы, и обручи свои и прочая оружья, и да клннуться о всемъ...»⁹ слово «обручі» означає спіралевидні зап'ястні та поясні браслети, які у варягів виконували роль захисних обладунків¹⁰.

Полемізуючи з І. Малишевським, В. Завитневич зауважує, що в Лаврентіївському літописі засновником церкви Богородиці Пирогощі виступає особисто князь Мстислав Володимирович, «и поэтому суждение об участии общества в этом акте может быть допускаемо лишь в той степени, в какой оно уместно в отношении ко всем вообще церквам княжеского построения»¹¹. З літописного тексту можна зробити і другий важливий висновок, що церква одержала назву під час закладки, а не після неї.

Дослідник також звернув увагу на різночитання в повідомленні різних списків ПВЛ про доставку кораблем з Константинополя до Києва двох ікон – Вишгородської та Богородиці Пирогощі. Розв'язуючи цю суперечність, він відразу відкидає варіант Радзивілівського списку – «с Пироговищею», котрий можна трактувати як спробу переписувача осмислити незрозуміле для нього слово, пов'язавши його з назвою села Пирогів поблизу Києва. З двох інших перевага надається словосполученню «с Пирогощею». По-перше, воно міститься в найдавніших списках – Іпатіївському й Лаврентіївському, а, по-друге, читання «с Пирогошь(ъ)», скоріш за все, відповідає на питання «звідки?». У такому випадку речення «І взяв він із Вишгорода ікону святої Богородиці, що її доправили з Пирогощ із Цесарограда в одному кораблі...» втрачає логічний сенс, адже одну ікону не можна везти одночасно на двох кораблях. Незважаючи на це, читання «с Пирогошь(ъ)» свідчить, що в XVI-XVII ст. на час складання Хлебниковського, Погодінського та Єрмолаївського

списків його семантика для місцевих книжників уже була незрозумілою. У кінцевому підсумку В. Завитневич виводить дане слово від грецького «*πυργωτις*», що означає «оснащена баштами». Таким чином, стосовно церкви «*πυργωτις*» матиме значення архітектурного терміна, а відносно ікони буде назвою «Всесильна Владика»¹².

Розглядаючи оповідання про запрошення варягів, В. Завитневич звернув увагу, що, на відміну від Радзивілівського й Академічного списків ПВЛ, у старших списках цієї пам'ятки, а також у найдавнішому датованому списку давньоруського літопису – Літописці патріарха Никифора в реченні «Ркоша Русь Чюдь, Словенн, Кривичи и Всь: «земля наша велика и обилна, а наряда въ ней ннть; да поидете княжить и володѣть нами»¹³ слово «Русь» стоїть у називному, а не давальному відмінку. Таким чином, у первісному тексті русь виступає в ролі запрошуючої сторони, а не окремого варязького племені, князів якого закликали чудь, словени, кривичі та весь. Зіставлення відповідних уривків ПВЛ, Літописця патріарха Никифора, Псковського II, Новгородського I літописів і Літопису Авраамки дало підстави досліднику зробити висновок про те, що у словах «Идоша за море к Варягомъ к Руси...»¹⁴ роз'яснення «к Руси» слід вважати пізнішою незграбною вставкою. Відсутність цієї вставки в згаданих літописах північно-західної традиції свідчить про її південне походження.

Вихідним моментом загальної концепції В. Завитневича є положення про грецьке походження слова «русь», яке з пам'яток візантійської писемності й діловодства першої половини IX–X ст. потрапило до східнослов'янських літописів. Учений намагається довести, ніби в договорах Олега й Ігоря з греками «имя Русь...не имело...ни этнографического, ни географического значения; оно употреблялось исключительно для означения киевского правительства и подвластного ему государства, как единицы чисто юридической»¹⁵. Саме в такому сенсі це поняття утверджувалося й осмислювалося літописцем у тих випадках, коли сформовану з різних східнослов'янських і угро-фінських племен державу потрібно було представити

як єдине ціле. У той же час літописець знав, що піддані великого київського князя ідентифікували себе і за етно-племінними ознаками як поляни, древляни, сіверяни, кривичі, словени тощо. Таким чином, питання про співвідношення русі та східнослов'янських племен залишалося для нього неясним. Врешті-решт воно було вирішене достатньо простим способом. В оповідання про запрошення варягів книжник вставив роз'яснення про те, що ці ж варяги і є руссю, оскільки він знав про варязьке походження князівської династії, а в договорах з греками бачив скандинавські імена послів «оть рода Рускаго».

Але в літописі назва «русь» виступає не лише в широкому, а й у вузькому значенні як «отдельная военная единица, сопровождающая великого киевского князя в его военных походах»¹⁶. При цьому автор спеціально наголошує, що таку князівську дружину слід відрізнити і від народного ополчення, і від загонів варязьких найманців. Саме таке тлумачення імені «русь» В. Завитневич пропонує у звітках 981 і 984 рр., де сказано, що Володимир Святославич зайняв Червенські міста «иже суть и до сего дне подъ Русью»¹⁷ і здійснив похід на радимичів, котрі «платяють дань в Руси»¹⁸. Тотожність князівської дружини й «русі» вчений чомусь убачає і в оповіданні про події 1018 р. Літописець говорить тут, що «Ярославъ же множество совокупи Руси, Варягы, Словены...»¹⁹. За схемою В. Завитневича виходить, що після остаточного роздроблення централізованої держави на окремі уділи у XII ст. ім'я «русь» з київського уряду й дружини поступово переходить на Київську землю, хоч одночасно продовжує вживатися в літописах і в широкому розумінні. Однак вищенаведені приклади виглядають абсолютно непереконливими. Адже в першому випадку слово «Русь» означає Київську державу, а у двох останніх служить назвою наддніпрянського племені полян. Таким чином, спроба В. Завитневича довести, ніби в ПВЛ стосовно подій X–XI ст. термін «русь» виступає у значенні князівської дружини виглядає невдалою натяжкою, яка не дала можливість історика виділити літописні тексти з полянослов'янською концепцією.

Прекрасне знайомство з історичною епохою, антропонімікою, топонімікою, а також майстерну орієнтацію в лінгвістичних особливостях тексту виявив М. Грушевський під час тлумачення п'яти фрагментів ГВЛ²⁰.

Традиційно зусилля вітчизняних науковців кінця ХІХ ст. зосереджувались і на встановленні особи літописців.

В оглядовій статті «Русская историческая литература в 1876 г.» М. Костомаров погоджується з висновками Д. Іловайського, який пов'язував початки давньоруського літописання з ігуменом Києво-Видубицького монастиря Сильвестром, «не придавая большой важности разным измышлениям наших учёных на счёт Нестора-летописца и небывалого ведения летописи в древнейшие времена»²¹.

Тут же подибуємо установче положення, котре виразно демонструє ставлення М. Костомарова до критики літописних джерел. Зокрема, він наголошує, що не можна вірити в ПВЛ «словно в какое-то евангелие, тогда как по самому свойству, общему всем историческим письменным источникам, надобно...искать в летописи не столько несомненных исторических фактов, сколько народных преданий, сказаний, верований»²². Як бачимо, дане висловлювання поєднує в собі романтичні засади, котрі полягали в широкому використанні для дослідження народного життя наповненого історичним змістом фольклорно-етнографічного матеріалу із притаманними позитивізму вимогами до очищення від вимислів літописних текстів.

Спеціальну статтю проблемі Нестора присвятив М. Грушевський²³. Науковець пов'язує витoki традиційної атрибуції тексту ПВЛ з відомостями Печерського патерика, особливо його ІІ Касіянівської редакції, на підставі яких з'явилися відповідні інтерполяції в кількох порівняно пізніх літописних списках. Однак існуючі суттєві суперечності між належним Нестору «Житієм Феодосія» і ПВЛ, на переконання дослідника, «рішучо промовляють проти авторства чи редакторства Нестора»²⁴. Так, за Нестором Печерський монастир і перша церква засновані Феодосієм, а за літописцем – Варлаамом; за Нестором студійський устав обитель отримала з Константинополя, а за літописцем – від

одного ченця в Києві. Далі Нестор говорить, що був прийнятий до монастиря й пострижений ігуменом Стефаном, а автор статті 1051 р. прийняв постриг від Феодосія. У Нестора провідна роль у житті обителі відведена Феодосію, а в літописі – Антонію; Нестор не приховує своєї пошани до Никона, натомість літописець далеко не схвально згадує останнього. Нарешті розбіжності між «Житієм Феодосія» та ПВЛ виявляються і в оповіді про смерть Феодосія та вибори нового ігумена. Належне Нестору «Читання про Бориса і Гліба» також розповідає про вбивство синів Володимира Святославича інакше, ніж стаття 1015 р.

Отже, неможливо припустити, щоб укладач ПВЛ Нестор знехтував власним доробком на користь чужих матеріалів з відмінним фактичним та ідейним змістом. Не міг він бути й автором Києво-Печерського літопису, що містив інформацію про відповідні події, зокрема статей 1051 і 1074 рр. Зрештою М. Грушевський бачить лише три можливі варіанти розв'язання проблеми: або Нестор взагалі непричетний до літописної творчості, або він був редактором ПВЛ, або монастирським літописцем, котрий продовжив попередній Печерський літопис до початку XII ст. На думку М. Грушевського, не слід цілковито відкидати вміщену до Печерського патерика згадку Полікарпа та й авторство статей 1091, 1096 рр. і деяких пізніших цілком могло належати Нестору. З іншого боку, через високий статус ігумену Сильвестру випадає роль саме редактора зведення, а не простого копіюста. «Отже, – підсумовує дослідник, – з усіх можливостей найможливіше, що Нестор був тільки автором монастирських записок з кінця XI або початку XII в., пізніше заведених – правдоподібно Сильвестром – в початкову літопись»²⁵.

Однак, вивчаючи проблему авторства ПВЛ необхідно враховувати, що дана пам'ятка могла зазнати неодноразового редагування, а її перша редакція не збереглася до нашого часу. Натомість М. Грушевський подібно до більшості літописознавців другої половини XIX ст. вважав ПВЛ зведенням, первісна редакція якого була складена на початку XII ст. ігуменом Сильвестром. Крім

того, дослідник чомусь не звернув увагу на те, що літопис є пам'яткою іншого жанру, ніж безумовно належні Нестору агіографічні твори.

Версію про те, що Нестор є автором Києво-Печерського літопису, використаного при укладанні ПВЛ, підтримав і Д. Абрамович²⁶. На підставі порівняння текстів ПВЛ і Печерського патерика обох Касіянівських редакцій він зарахував до складу Несторового літопису «Казання чого ради прозався Печерський монастир», «Слово про перших подвижників печерських», «Слово про віднайдення та перенесення мощей преподобного Феодосія» та ряд коротких заміток.

Як справедливо зауважує А. Пресняков, до О. Шахматова «Усилия исследователей были направлены преимущественно на анализ состава сводов-сборников, с целью выяснить и критически оценить их источники и разложить их на составные элементы, расшить их сводку и использовать отдельные записи, известия, выписки из разных памятников письменности, как разрозненный и критически очищенный материал исторических сведений»²⁷.

Джерелознавчий аналіз ряду звісток ПВЛ і Никонівського літопису дозволив В. Голубовському приєднатися до тих науковців, котрі датували появу перших руських історичних записів початком X і навіть 60-ми рр. IX ст.²⁸

Про взаємини «Хроніки» Георгія Амартола з ПВЛ побіжно йдеться в монографії П. Терновського «Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси». Зокрема, автор назвав п'ять безсумнівних запозичень і висловив та проілюстрував конкретними прикладами справедливу думку, за якою «Самые выписки из Амартола Нестор делает с большим толком, с ясным пониманием цели, для которой делается выписка, а иногда с искусными дополнениями и обобщениями»²⁹.

У передмові до I тому «Апокрифів» І. Франко спростував три головні докази професора М. Сухомлинова про знайомство авторів ПВЛ із «Толковою палесею». Іван Якович вважав, що відгук грецького місіонера про віру болгар «тільки з трудом можна натягнути до «Палеї» і приходиться підшукувати йому паралелі по різних її місцях»³⁰, а уривок про вавилонський стовп майже

дослівно взятий літописцем із «Християнської топографії» Козьми Індикоплова. Відсутність дослівної схожості між літописною промовою місіонера-філософа перед Володимиром і рядом апокрифічних оповідань, уміщених до «Толкової палеї», на думку І. Франка, швидше може свідчити про використання спільного джерела, ніж про безпосереднє запозичення.

У зробленому 19 серпня 1874 р. повідомленні на 3-му археологічному з'їзді В. Григорович відзначив вплив складеного між 716–741 рр. грецького казання про ходіння апостола Андрія на літописне оповідання про місіонерську подорож по Дніпру Андрія Первозванного³¹.

Характеристиці вміщеної до ПВЛ «Андрієвої легенди» присвятив розлогу розвідку І. Малишевський³². Спочатку він визначив структуру твору, причому вважав, що опис Великого Дніпровського шляху виконує в ній роль вступу. Природно, що стислу звістку про місіонерську діяльність апостола Андрія на Чорноморському узбережжі дослідник виводить зі свідчень Єпіфанія Кіпрського й Метафраста. Оскільки зміст твору перебуває у прямій суперечності з поглядами давньоруських письменників і літописними рядками, де прямо заперечується факт перебування апостолів на східнослов'янських землях, І. Малишевський слушно розглядає його як пізнішу вставку в текст ПВЛ. Через докладність і значну віддаленість від зображуваних подій легенда не могла мати якоесь конкретне джерело й виникнути в епоху, набагато давнішу за часи запровадження християнства. Пошуки підложжя оповідки про руську місію Андрія привели І. Малишевського до тих же творів Єпіфанія й Матафраста, а також каталогів апостолів й апокрифічних переказів, де йшлося про ходіння апостола у Скіфію. З іншого боку, в тому, що казання веде Андрія з Синопії до Рима через Русь шляхом із варяг у греки, він вбачає місцеве реальне підґрунтя, складене й засвоєне під впливом скандинавського середовища.

Появу відповідного роду творів дослідник цілком справедливо пов'язує з притаманним для ранньосередньовічної ідеології прагненням «связать историю своей христ. страны и её церкви с начальною историею хр. церкви, с церковиею апостольскою»³³. Розуміючи, що через величезні обшири, важкодоступність і

малозаселеність східнослов'янські землі в I ст. н. е. ще не могли приваблювати місіонерів, укладач легенди, на думку І. Малишевського, прямо не проголошує апостола Андрія просвітителем Русі, а обмежує його дії самим пророцтвом. Як вважає вчений, легенда проникнута прокиївською й антиновгородською тенденцією. Адже апостол, який благословив київські гори й провістив побудову на них великого міста з багатьма храмами, у Новгороді лише висловив здивування місцевими звичаями.

Історик відносить виникнення «Андрієвої легенди» на час правління Всеволода Ярославича (1078–1093). Це припущення засновується на листі візантійського імператора Михайла VII Дуки, а також на культурі апостола Андрія в князівській родині, проявом якого стало заснування Андріївського монастиря в Києві й Андріївської церкви в Переяславі. Однак остаточне літературне оформлення легендарно-апокрифічної подорожі й уміщення її до складу ПВЛ, на думку науковця, відбулося в 1155–1164 рр. після невдалої спроби Ізяслава Мстиславича й митрополита Кліма Смолятича розірвати церковний зв'язок з Константинополем, на боці якого виступив новгородський єпископ. Безпосереднім відгомонам цих подій можна вважати наявне у творі звеличення Києва, ігнорування Царгорода й приниження Новгорода. Вважаючи, що «Андрієва легенда» вийшла з церковного середовища, близького до князя Ізяслава Мстиславича, І. Малишевський висуває припущення про причетність до її складання самого Кліма Смолятича, хоча й не підкріплює його якимись фактами чи міркуваннями.

Глуху літописну звістку про князя Тура П. Голубовський справедливо вважає відгомонам стародавнього народного переказу й розглядає в контексті оповідання про Рогніду, котре, на його думку, має північне походження, оскільки південні зведення, на відміну від Лаврентіївського і Тверського, нічого не знають про долю дочки Рогволода після її одруження з Володимиром Святославичем. Як намагається довести дослідник, переказ про Тура й Рогволода склався у Полоцьку в першій чверті XII ст. Тоді на противагу централізаторським устремлінням Києва тут «выставляется предание о некогда

бывшей самостоятельности..., о своей собственной династии, которая точно также основана норманнскими князьями, равными по достоинству с Рюриком и его братьями»³⁴. Остаточне редагування переказу, за П. Голубовським, відбулося 1130 р., коли київський князь Мстислав Володимирович заслав п'ятьох полоцьких князів разом із родинами до Візантії. Однак спроба тлумачення даного літописного сюжету під кутом відображення в ньому традиційної династичної боротьби Ізяславичів з Ярославичами згодом була переконливо спростована М. Грушевським. Згідно з останнім історія про війну Володимира з Полоцьком «складалася...очевидно зовсім незалежно від сеї тенденції і мало надавалася для сеї мети, бо Ярослав, син Рогніди, був так само «Рогволожим внуком», як і Ізяслав»³⁵.

Незважаючи на солідарність з Є. Голубинським, І. Малишевський знаходить у літописному казанні про вибір Володимиром віри реальне історичне підґрунтя. Ним він вважає факт проживання в Києві представників різних етносів, у тому числі й хозарських євреїв, які впродовж тривалого часу знайомили наших предків зі своїми релігіями³⁶. У такому до деякої міри мультикультурному середовищі Володимир Святославич з різних приводів мав можливість особисто отримати певні уявлення про іудаїзм. Викриття іудаїзму в промові філософа дозволяє істориком припустити, що повість «вырабатывалась под преобладающим влиянием мотивов противоиудейской полемики»³⁷. Остаточне ж літературне оформлення вона отримала за князювання Святополка Ізяславича, коли загострення взаємин між киянами та представниками місцевої єврейської общини спричинило відповідну реакцію з боку ревнителів православної віри.

Ще раз до питання про достовірність літописного переказу про Володимирове хрещення І. Малишевський звертається у розвідці «Варяги в начальной истории христианства в Киеве»³⁸. Оскільки інформація про візантійське посольство до Русі підтверджується надійними візантійськими й арабськими джерелами, то вчений вважає цілком імовірним перебування в його складі й представників духовенства, зокрема місіонера-філософа. «Естественно

думать, – продовжує І. Малишевський, – что такое лицо, отправляясь в посольство к языческому государю, настроено было с политической миссией соединить и религиозную не только в интересе христианства, но и в интересе успеха политической миссии, чтобы союзом веры скрепить политический союз с Русью»³⁹. У тісному зв'язку з особистим хрещенням, яке було необхідною умовою грецької сторони для одруження з царівною Анною, перед Володимиром постало питання про запровадження християнства в межах усієї держави. Щоб прихилити народ до свого вибору, князь міг організувати нараду з боярами та старійшинами, про яку йдеться в літописі. Моделюючи подальший розвиток подій, історик припускає, що до Царгороду було надіслане руське посольство, метою якого стало обговорення не лише питань військово-політичного союзу, шлюбу Володимира з Анною, а й запровадження християнства на Русі.

Загалом, незважаючи на явно гіпотетичний характер, запропонована дослідником версія варта уваги як намагання поставити на історичний ґрунт літописне казання про вибір віри Володимиром, пояснивши й доповнивши вміщену до нього інформацію свідченнями з достовірних іноземних джерел XI ст.

Натомість у замітці з приводу статті І. Берхіна П. Голубовський висловлює переконання в недостовірності літописної повісті про Володимирове хрещення⁴⁰. Особливе місце серед її джерел він відводить народним переказам, гумористичний і мовностильовий колорит яких був дещо згладжений укладачем літопису. Не погоджуючись із припущенням І. Берхіна, ніби через вороже ставлення до іудаїзму і євреїв давньоруський книжник свідомо вилучив звістку про Володимирове посольство до хазар, П. Голубовський наголошує на великій релігійній і національній толерантності наших літописців.

Спираючись на «Пам'ять і похвалу князю Володимиру», «Казання про Бориса та Гліба» Іакова Мніха, «Читання про Бориса та Гліба» Нестора та хроніку Ях'ї Олександрійського, В. Завитневич пропонує таку схему розвитку подій, пов'язаних з хрещенням Русі: Володимир Святославич хрестився в

987 р., наступного року ходив до порогів, 989 р. взяв Корсунь, а 990-го охрестив киян⁴¹. Підставою для такого перегляду усталеної версії стали хронологічні розбіжності між літописами та вищезазначеними пам'ятками.

Повість про Володимирове хрещення, вважає історик, виникла раніше, ніж ПВЛ. Вона мала назву «Житіє блаженного Володимира» й не була розбита на роки. Вносячи «Житіє» до літописного зведення, упорядник поставив його початок під 987 роком. Однак, зустрівши речення «И минувшу лѣту», він переніс решту оповідання на наступний 988 р. Оскільки в цій частині йшлося про події, які відбувалися не лише 988-го, а й у 989-му і 990-му рр., то у літописному творі книжник залишив останні два роки порожніми, підтвердженням чого служать зокрема Іпатіївський і Хлебниковський списки. Але для його наступників така ситуація видалася неправдоподібною, через що вони на підставі якихось джерел або власних домислів почали заповнювати порожні 989 і 990-ий рр. тим чи іншим змістом, що, у свою чергу, призвело до плутанини у хронології, яка продовжувалась аж до 993 р.

Ще раз зіставивши свідчення ПВЛ, «Пам'яті й похвали князю Володимиру» Іакова Мніха, «Читання про Бориса та Гліба» Нестора Печерського, а також залучивши Іоакимівський літопис, В. Завитневич знову повторив свій висновок про неточність відомостей ПВЛ, особливо часових характеристик минулого⁴².

На думку П. Лебединцева, звістка Лаврентіївського списку ПВЛ про те, що за Володимира Святославича резиденція київського митрополита була розташована в Переяславі, не належить Нестору, а є пізнішою вставкою, оскільки аналогічне свідчення відсутнє в Іпатіївському списку цього ж літопису⁴³.

У статті «Давыдова боженка» М. Андрієвський висловив припущення, за яким не Несторове «Читання про Бориса та Гліба», а «Казання про Бориса та Гліба» Іакова Мніха лягло в основу відповідного сюжету ПВЛ⁴⁴.

Порівнявши статтю 1015 р. на сторінках Іпатіївського літопису й Літописця Переяславля-Суздальського, П. Голубовський робить висновок, що

до останнього твору «Казання про Бориса та Гліба» потрапило у смоленській редакції⁴⁵.

Цей же автор спробував з'ясувати відношення «Служби» Борису та Глібу з Іваницької мінеї до літописних статей 1015 і 1019 рр.⁴⁶ На підставі текстуального аналізу він зробив висновок про сильний вплив богослужбового твору на літописний. Хаотичне розташування окремих виразів і уривків церковних співів зі «Служби» у вміщеній до ПВЛ похвалі Борису та Глібу за П. Голубовським може свідчити, що літописець не мав під руками тексту першоджерела, а спирався на власну пам'ять. Далі дослідник доводить факт використання останнім двох паремій зі «Служби» Борису та Глібу. Він виділяє в літописному казанні про вбивство Святополком Бориса та Гліба й повісті про боротьбу між Ярославом і Святополком дві частини – фактичну й філософсько-ліричну. Вчений готовий допустити, що в основі фактичних відомостей як статей 1015 і 1019 рр., так і паремій лежить спільне джерело. Натомість «В философско-лирической части летописное повествование стоит в полной зависимости от нашей службы»⁴⁷. При цьому П. Голубовський схилився до думки, що вставки з богослужбового твору були внесені до ПВЛ ігуменом Сильвестром під час редагування Початкового літопису.

Джерелознавчий аналіз літописних відомостей про русько-польські взаємини виконано в монографії І. Линниченка⁴⁸. Відсутність слідів західних латиномовних пам'яток у складі ПВЛ дослідник пояснює греко-візантійською ученістю й належністю до духовного стану як самого укладача зведення, так і авторів використаних ним писемних джерел. До того ж, у XI ст. центр давньоруського літописання – Київ ще не перебував у постійних контактах з західним світом. Зате у всіх південних списках Київського літопису під 1190 р. міститься похвала хрестоносцям, яка, на думку історика, є пізнішою вставкою, зробленою в XIII ст. на півдні. Хоч автор (автори) ГВЛ як безпосередній учасник зображуваних подій і не мав потреби користуватися польськими писемними джерелами, проте був знайомий із західними хроніками, про що свідчить, зокрема, повідомлення про вбивство імператора Пилипа Швабського.

Дослідник наголошує на об'єктивному висвітленні на сторінках ПВЛ русько-польських взаємин і відсутності національно-релігійної нетерпимості у нашого книжника. Ця тенденція склалася внаслідок усного походження використаного у зведенні відповідного фактичного матеріалу. З цього погляду літописний виклад вигідно відрізняється від деяких тогочасних релігійних творів, зокрема «Слова про віру християнську та про латинську» Феодосія Печерського, послання митрополита Леонтія «Про опрісноки», а також від полемічної статті проти латинян і казання про Печерський монастир, які увійшли до складу ПВЛ.

У XII ст. зв'язки Південно-Західної Русі з Польщею, Чехією та Угорщиною значно активізувалися. Тому порівняно з ПВЛ кількість прикладів толерантності авторів Київського літопису до західних сусідів значно зростає. Особливо показовою в цьому плані є та частина твору, котра присвячена зображенню діяльності Ізяслава Мстиславича. «Отсутствие малейшего намека на разницу вероисповедания, – зазначає дослідник, – более всего утверждает нас в мысли, что эта часть летописи писана лицом светским, и в то же время ясно показывает, как неглубоко проникал в жизнь исключительный монашеский дух того времени, запрещающий всякое сообщение с еретиками»⁴⁹. А от епітет «безбожні», прикладений під 1143 р. до етноніма «ляхи», а також сила церковних подробиць за 1140–1146 рр. змушують І. Линниченка припустити, що під час князювання Всеволода Ольговича літопис вівся в монастирі. «Что касается летописи Галицко-Волынской, – заявляє вчений, – то ее сочувственное отношение к Польше не подлежит никакому сомнению...»⁵⁰. Будучи надзвичайно цінними джерелами завдяки своїй об'єктивності, ПВЛ і Київський літопис містять, на жаль, уривчасті відомості про польсько-руські взаємини. З іншого боку, як справедливо зазначає дослідник, за інформативними можливостями ГВЛ «представляет богатейший материал не только для польско-русских отношений в XIII в., но и для специально польской истории, для которой она во многих случаях является единственным источником»⁵¹.

У додатках виконана підготовча робота з відновлення за допомогою відомостей Я. Длугоша й В. Татищева, які користувалися південноруськими зведеннями, що не дійшли до наших днів, літописного оповідання про викрадення в 1122 р. поляками перемишльського князя Володаря Ростиславича⁵².

М. Петров погоджується з думкою І. Срезневського й А. Вадковського про те, що повчання «Про кари Господні» збереглося на сторінках ПВЛ у старшій редакції, ніж у Торжественнику XV ст. Але при цьому він відкидає висновок А. Вадковського, котрий на підставі різночасовості редакцій заперечував належність повчання перу Феодосія Печерського⁵³.

Проведений Г. Бельченком порівняльно-текстологічний аналіз ще раз наочно підтвердив старшинство літописної редакції порівняно з Феодосієвою⁵⁴. Шляхом подальшого зіставлення словесного матеріалу дослідник дійшов висновку, що всі три редакції пам'ятки – літописна, Феодосієва та Фотієва є незалежні одна від одної та походять від спільного джерела – слов'янської обробки Златоуструївського «Слова про погоду та кари Господні»⁵⁵.

У виголошеному на 3-му археологічному з'їзді рефераті П. Ваденюк попутно торкається й теми «Слово о полку Ігоревім» і літописи». Детальність уміщеного до Іпатіївського літопису оповідання про нещасливий похід 1185 р. дає йому підстави стверджувати, що воно було укладене сучасником зображуваних подій. Порівняння відповідного уривку з текстом героїчної поеми показало, що «не только содержание, склад и расположение частей Ипатьевской летописи, но и отдельные выражения совершенно тождественны с подобными «Слова о плъку Игоревѣ»⁵⁶. При цьому П. Ваденюк робить висновок, за яким гідронім «Каяла» потрапив до Іпатіївського літопису саме із «Слова о полку Ігоревім». А ось сповнене серйозних фактичних помилок оповідання Лаврентіївського літопису про похід 1185 р., на думку дослідника, є пізнішою й зіпсованою редакцією більш повного первісного тексту.

У спеціальній рецензії І. Линниченко визнає недостатньо переконливими висновки О. Семковича про давньоруські джерела «Історії Польщі»

Я. Длугоша⁵⁷. Зокрема, на його переконання, двох наявних у монографії фактів недостатньо для твердження про використання польським хроністом Троїцького списку ПВЛ. Рецензент також висловив сумніви щодо існування Перемишльського літопису, який, за О. Семковичем, відобразився в «Історії Польщі». Скоріш за все, вважає І. Линниченко, Я. Длугош міг почерпнути перемишльські відомості з якогось повнішого, ніж Іпатіївське, південноруського зведення. Однак, внаслідок пізніших студій Є. Перфецького й А. Генсьорського було не тільки доведено факт існування в Перемишлі наприкінці XI – у XIII ст. місцевої літописної традиції, але й відновлено текст Перемишльського зведення 1100 р.⁵⁸

Характеризуючи проповідь «Слово про князів», П. Голубовський висловив переконання, що в розпорядженні київських книжників XII ст. був чернігівський літопис, і підтвердив його кількома посиланнями на текст Іпатіївського зведення⁵⁹. На його думку, легенда про смерть і похорон князя Давида Святославича скоріш за все потрапила до проповіді також безпосередньо з чернігівського літопису. «Если же эта легенда существовала как отдельное литературное произведение, – додає дослідник, – то это обстоятельство ещё один лишний раз указывает на процветание литературы в земле Северской, а при этом процветании невозможно отсутствие летописи»⁶⁰.

Окрему групу літописознавчих студій складають праці, у тому числі й монографічного характеру, що містять різнобічний аналіз окремих літописних творів.

1873 р. на сторінках «Вестника Европы» побачила світ розлога розвідка М. Костомарова «Предания первоначальной русской летописи», присвячена характеристиці вміщених до ПВЛ народних переказів дописемного періоду⁶¹. У вступі дослідник повторив висловлені раніше в «Лекциях по русской историографии» думки стосовно авторства, композиції та джерельної основи ПВЛ. Торкаючись питання витоків давньоруського літописання, він категорично заперечує можливість існування традиції історичної писемності в язичницькі часи. Згідно його концепції, найсприятливіші умови для

формування літописного жанру склалися лише в другій половині XI – на початку XII ст., коли в Києві остаточно утвердилося християнство. Завдяки новій релігії давньоруському суспільству стали доступними всі надбання візантійської культури. Саме з безпосереднім впливом візантійської історіографії М. Костомаров пов’язує зародження вітчизняного літописання. Така недооцінка рівня давньоруської історичної думки першої половини XI ст. й перебільшення ролі іноземного історіописання у становленні історичної писемності Київської Русі виглядають недостатньо переконливими.

Далі, відштовхуючись від тези про збірний характер ПВЛ, учений характеризує літописні казання та перекази фольклорного походження.

Аналіз складових елементів пам’ятки починається з оповідання про переселення слов’ян. Використаний у ньому спосіб викладу матеріалу, котрий вирізняється простотою й обмежується найзагальнішими рисами при відтворенні подій переконує дослідника, «что при передаче его не участвовал вымысел не только лица, которое его записало, но даже и того века, к которому принадлежало это лицо»⁶². Значення Дунаю в народній поезії служить для дослідника додатковим підтвердженням усного, а не книжного походження даного уривку.

Зіставлення літописних обрив з фольклорними велетнями дозволяє М. Костомарову ототожнювати цих персонажів, вбачаючи відображення в них найдавнішого загальнолюдського міфу про гігантів, приречених на загибель у боротьбі з новими богами. З іншого боку, обри розглядаються ним і як узагальнюючий образ чужоземних гнобителів, від яких у сиву давнину зазнавали утисків слов’янські народи.

У легенді про заснування Києва М. Костомаров спробував відокремити історичне ядро від міфологічних нашарувань. Природно, що поширений у фольклорі різних народів мандрівний сюжет про трьох братів-засновників не міг не викликати в нього скептичного ставлення до літописного тексту. Тому, на його думку, імена Щека, Хорива, а також Либеді були вигадані літописцем з метою пояснити походження назв місцевих гір і річки. При цьому самого Кия

дослідник вважав історичною особою. Оцінюючи представлені у ПВЛ дві версії про соціальний статус даного персонажа, він присуджує старшинство тій із них, за якою засновник Києва був простим перевізником через Дніпро. Уявлення ж про Кия як про полянського князя склалося значно пізніше, коли досягли максимального розвитку суспільно-політичні й культурні взаємини Русі з Візантією. На початку XII ст., керуючись місцевим патріотизмом, упорядник ПВЛ віддав перевагу переказу про племінного правителя та князя.

Заперечуючи фактичну достовірність переказу про козарів, М. Костомаров кладе в його основу історичну пісню.

Критичне вивчення літописного оповідання про запрошення князів дало можливість досліднику виявити у ньому ряд логічно-сміслових неточностей. Якщо Рюрик, Синеус і Трувор разом зі своїми дружинами прибули із Русі, то, розмірковує вчений, чому назва «Русь» у вузькому значенні засвоїлась і залишилась лише на Київщині, де їхні нащадки пустили корені у другому поколінні, тоді як за Новгородською землею цей топонім не закріпився ні у вузькому, ні навіть у більш широкому значенні. По-друге, М. Костомарову видається сумнівним сам спосіб спільного запрошення правителів не тільки східнослов'янськими, а й угро-фінськими племенами. Насамкінець непереконливим виглядає покликання не одного, а трьох князів, оскільки воно суперечить меті тубільців – впорядкувати суспільно-політичні взаємини у краї, та й число «три» належить до казкових. «При этих несообразностях, – підсумовує дослідник, – возникает сильное подозрение, что сказание собственно о призвании есть перенесение признаков позднейших времен на более ранние времена и составилось в те времена, когда во всех землях более или менее, при умножении князей, развилось понятие, что князья должны быть избраны Землею по ряду и владеть по праву, которое заключалось в народной воле»⁶³. Оскільки боярсько-республіканська ідеолгія найбільшою мірою виражалась у Новгороді, то історик і пов'язує виникнення переказу про запрошення заморських зверхників саме з цим містом.

У літописному оповіданні про переворот 882 р. М. Костомаров вбачає відображення не тільки переказу, а й старовинної пісні, у якій елементи вимислу переважають над історичною правдою. Попутно, відштовхуючись від хроніки Я. Длугоша та уривку з хронографа в пергаментному рукописі Софійського Номоканона, він припускає про можливість існування таких найдавніших списків Початкового літопису, де варяги ще не ототожнювалися з руссю. Далі за допомогою «Історії Польщі» та Никонівського літопису відновлюється смисл оповідання із втрачених списків ПВЛ, у якому йдеться про конфлікт між Києвом і Новгородом, що призвів до запрошення варягів і підкорення Києва. Однак аналогії в розвитку суспільно-політичних подій, котрі мали місце в другій половині IX, наприкінці X й на початку XI ст. (захоплення Києва спочатку Олегом, а пізніше за допомогою варягів також Володимиром і Ярославом) викликають у М. Костомарова підозру про можливість застосування екстраполяцій у спогадах про найдавніші часи.

З погляду Миколи Івановича, князь Олег на сторінках ПВЛ виступає не історичною особою, а фольклорним персонажем. «На Олега, – пише історик, – перенесены идеальные вымыслы народного воображения, вымыслы, которые легко можно применить к другим образам. И отчасти то, что могло действительно относиться к другим существовавшим в истории личностям, хотя бы даже не своим, а чужим...»⁶⁴. Коли створювалося зведення, ще побутували перекази про поширення збору данини та підпорядкування Києву східнослов'янських племен, що супроводжувалося звільненням частини їх з-під хазарської влади. Ці події відносили на часи Олега й пов'язували з його ім'ям. Літописець же просто зібрав доступні йому відомості та, керуючись власними міркуваннями, розподілив їх за роками. Детально характеризуючи оповідання про похід Олега на Візантію в 907 р., дослідник, у першу чергу, звернув увагу на збережені в ньому виразні риси героїчних пісень: перелік племен, які входять до складу війська; відсутність вказівки на причину війни; сорок воїнів на кожному кораблі; образ кораблів на колесах; спроба отруїти переможця; вимога заплатити данину по дванадцять гривень на ключ тощо.

Проаналізувавши образно-сюжетні паралелі з літописного оповідання й билини про Вольгу Святославича, М. Костомаров враховує образну глибину народної поезії, можливість пристосувати сутність билини й до інших часів. Через це «скорее летописный Олег может показаться локализацией древнего мифологического представления, в котором выразилось два идеала древней человеческой деятельности: война и земледелие, чем Вольга простым воспоминанием о летописном Олеге»⁶⁵. Легенда про смерть Олега розглядається в контексті поширеного у фольклорі різних країн і народів мотиву пророцтва про смерть, яка збувається, незважаючи на всі запобіжні заходи. При цьому М. Костомаров заперечує безпосередній вплив на літописну легенду сюжетної канви скандинавської саги про смерть норвезького витязя Орварда-Одда від улюбленого коня.

Не обійшлося без народної поезії й під час зображення походів Ігоря на Візантію. Як цілком справедливо вважає М. Костомаров, спочатку літописець використав запозичену з грецьких джерел інформацію про невдалий похід 941 р., а потім за народним переказом розповів про підготовку князя до нової війни. Якщо у 941 р. греки розбили русичів, то, на переконання історика, через три роки вони не могли так легко, без бою, погодитися на принизливі для себе умови миру. Таким чином, це свідчить про легендарність другого Ігорового походу. Обставини загибелі князя викладені за народною думою у формі стрункого й драматичного оповідання. Завдяки зв'язку сюжету з внутрішньою суспільно-політичною історією краю воно має високий ступінь історичності.

Основну вартість переказу про помсту Ольги, М. Костомаров вбачає в тому, що він «показывает, как вообще любимые народом песнопения, сказания и воспоминания отражают и духовное состояние этого народа»⁶⁶. Ідеально мудра за язичницькими уявленнями княгиня виступає втіленням підступності й кровожерливості. Враховує яскраво виражений фольклорний характер літописного уривку, вчений скептично ставиться до його фактичної достовірності, однак не сумнівається в історичності відтвореної в ньому картини тогочасного родового побуту. В контексті концепції про боротьбу двох

начал – народоправства та єдиноподержавності в руській історії автор розвідки тлумачить літописні рядки про здійснені Ольгою реформи соціально-економічного характеру. Оскільки, на переконання історика, з середини X ст. Новгород вийшов з-під київської зверхності, то поїздка київської княгині в словенську землю для поширення там своєї адміністрації та впорядкування системи виконання повинностей і збору данини не видається можливою. Через це відповідному літописному матеріалу приписується фольклорне походження. Подібно до більшості своїх колег М. Костомаров був певен, що літописне оповідання про перебуванні Ольги в Константинополі носить фольклорно-казковий характер.

У літописних переказах про Святослава вчений виявляє й досліджує елементи дружинної поезії. Особливо насичена ними стаття 971 р., де зображено похід на греків. Великий інтерес тут, зокрема, викликають встановлені М. Костомаровим паралелі між сценою випробування Святослава дарами й українськими колядками. Значна увага приділяється також статті 968 р. про облогу Києва печенігами, котра, судячи зі змісту, була запозичена не з пісні чи казання, а з усного оповідання анекдотичного характеру.

Опис усобиць між Святославовими синами порівняно з попереднім текстом ПВЛ уже містить більше історичних рис. Тут книжник не використовує повністю який-небудь окремий фольклорний твір, а розгортає у причинно-часовій послідовності ланцюг відомих йому історичних подій.

У літописному оповіданні про перші роки князювання Володимира Святославича чітко розмежовуються книжні та фольклорні елементи. З перших складається характеристика Володимира-язичника, а до других належать короткі спогади про походи князя. Літописцеві потрібно було змалювати чорними барвами Володимира-язичника, щоб підкреслити благодатний вплив хрещення на свого героя. Якщо, вважає М. Костомаров, у нас немає доказів для заперечення достовірності обставин убивства полоцьких князів і Ярополка, то звістка про одруження Володимира з вагітною дружиною вбитого брата вочевидь є пізнішою вигадкою, створеною з метою «очернить Святополка и

наложить печать отвержения на его рождение»⁶⁷. Виразні ознаки біблійного впливу простежуються в циклі переказів про ненаситне жонолюбство князя. Паралелі з Соломоном особливо відчуваються тоді, коли книжник дає Володимирі дружин різних націй. Наявність ряду логічних невідповідностей викликає у М. Костомарова сумніви стосовно інформації про створення в Києві нового язичницького пантеону. При цьому він категорично заперечує практику людських жертвоприношень у східних слов'ян.

Детально проаналізувавши повість про Володимирове хрещення вчений відзначив нелогічність і штучність тієї її частини, де йдеться про прихід до Києва місіонерів у 986 р. Зокрема, закид на адресу євреїв, що їхня земля перебуває під владою християн, не міг бути зроблений раніше кінця XI ст., коли Єрусалим дійсно захопили хрестоносці. Тут же підкреслюється, що сцена демонстрації Володимирі зображення страшного суду цілком перенесена з болгарської повісті про навернення царя Бориса. За М. Костомаровим, суперечить здоровому глузду й епізод випробовування віри. Можливо, він є видозміною викладеної у публікації А. Бандурі версії про перше хрещення Русі. На думку М. Костомарова, через найтісніші взаємини Русі з Візантією й поширення з середини IX ст. християнського елементу «перемена веры могла выразиться только принятием христианской веры из Греции»⁶⁸. Тому для ознайомлення з богослужбними обрядами київський князь не мав потреби відправляти посольства до Волзької Булгарії, Германії та Візантії. Якщо вищезгадані складові повісті про Володимирове хрещення мають під собою книжну основу, то «Корсунська легенда» сприймається М. Костомаровим виключно як типовий народний переказ. «Вглядываясь, – пише дослідник, – в склад и дух сказания о походе Владимира на Корсунь, о взятии этого города, о сватовстве Владимира вслед затем, мы увидим, что оно составлено под влиянием того же присущего народной поэзии образа молодца, добывающего город, наводящего страх на врагов и заставляющего давать себе дары, из которых, одни вслед за другими отвергая, он выбирает самое дорогое, обыкновенно красавицу»⁶⁹.

Змальований літописцем поєдинок юнака-кожум'яки з печенізьким богатирем М. Костомаров розглядає як пристосований до конкретних історичних умов дуже давній загальнолюдський міф про перемогу над чудовиськом і звільнення гноблених ним істот, а легенду про білгородський кисіль справедливо зараховує до мандрівних анекдотичних сюжетів, метою яких було висміяти дурість іноплеменників. Фольклорний характер літописних відомостей про Володимирові учти, створений книжником образ гостинного, щедрого й милостивого володаря, котрий дбає за внутрішню організацію й оборону держави, свідчить, що на час складання літопису, тобто наприкінці XI – на початку XII ст. Володимир уже був епічним героєм народної поезії. М. Костомаров вбачає у відповідному матеріалі ПВЛ не стільки збережену реальну пам'ять про пізніші роки Володимирового князювання, скільки втілення народного ідеалу князя, який «если...соединился с именем Владимира, то потому, что во Владимире были черты, удовлетворявшие этому идеалу, хотя, быть может, черты эти вовсе были не главными в историческом лице, и самым пребыванием его имени в памяти последующих веков он должен не этим чертам, которые в фантазии выдвинулись на первый план»⁷⁰. У такій узагальнено-символічній картині благоденства Русі виділяється конкретно-історична інформація про зведення храмів, будівництво потужної оборонної системи й поширення освіти.

Зіставивши вміщений під 980 р. до ПВЛ і під 1128 р. до Лаврентіївського зведення народний переказ про сватання Володимира до Рогніди, М. Костомаров вважає ближчим до історичної правди розгорнутий варіант, оскільки він пояснює причину ворожнечі Ізяславичів з Ярославичами. Після розгляду відмінностей і суперечностей у паралельних літописних текстах він прийшов до занадто категоричного висновку, «что предания, занесённые в летописи, ходили (как и следовало ожидать сообразно общему свойству преданий) в разных вариантах, нам большая часть их досталась только в одном, и потому основываться на них и считать за ними фактическую правду в том виде, в каком они занесены в летописи, будет до крайности опрометчиво»⁷¹.

Останній розділ розвідки присвячений характеристиці переказів про Володимира та його епоху в Никонівському зведенні. Тут справедливо наголошується, що не варто нехтувати матеріалами пам'яток XV–XVIII ст., якщо вони не мають паралелей у більш давніх джерелах. Адже, крім пізніших домислів і легенд, до складу таких творів могли також потрапити й відомості з найдавніших списків, які не збереглися до наших днів. Загалом же для М. Костомарова була важливою не стільки фактична достовірність ПВЛ, скільки особливості відображення в літописі ідейно-емоційного ставлення народу до тих чи інших подій минулого.

Під час історичної критики окремих літописних повідомлень або груп повідомлень М. Костомаров торкався й питань хронології початкового літописання. На його думку, через відсутність місцевих історичних записок у язичницьку добу основна маса майбутнього літописного матеріалу тривалий час існувала у формі народних переказів, пісень, спогадів тощо. Через це не доводиться говорити про точність датування тексту ПВЛ включно до 987 р. Хронологічна нечіткість більшості повідомлень за 852–987 рр. свідчить, що на момент укладання твору вони не мали дат, а їх пізніше встановлення носило приблизний характер. Зокрема, припускає дослідник, якщо літописець не знав, коли точно сталася та чи інша подія, він ставив перед нею ряд порожніх років. Цим самим книжник ніби давав зрозуміти, що нижчеописана подія відбулася в цих хронологічних межах.

Отже, головна заслуга М. Костомарова полягає в тому, що він виокремив і досить аргументовано охарактеризував як історичне джерело ряд елементів ПВЛ. При цьому дослідник був переконаний, ніби «За исключением немногого, почерпнутого из письменных источников, всё повествование о временах древних, включительно до смерти Владимира, взято из народных преданий, сказаний, песен и пересказов в том виде, в каком эти древние времена отражались в них во второй половине XI-го и в начале XII-го века»⁷². На жаль, він не врахував можливості обробки літописного матеріалу на різних етапах історії тексту. Адже те чи інше оповідання в оригіналі ПВЛ могло відрізнятись

від відповідного фрагменту з пізніших списків, котрі збереглися до наших днів. Та незважаючи на це, розроблена М. Костомаровим і К. Бестужевим-Рюміним методика дослідження літописних творів на середину ХІХ ст. була «останнім словом» у східнослов'янському літописознавстві.

1883 р. О. Маркевич опублікував перший випуск лекцій «О летописях», де спробував дати загальну характеристику літописних пам'яток і підсумувати досягнення своїх попередників у галузі вивчення ПВЛ⁷³. Спочатку Олексій Іванович навів загальні бібліографічні відомості про наукові праці з історії східнослов'янського літописання. Потім він намагається внести ясність у суперечливе питання про зародження нашого історіописання. Познайомивши читачів з поглядами А. Шлецера, М. Оболенського, А. Сахарова, І. Срезневського, К. Бестужева-Рюміна, М. Сухомлинова. І. Забеліна тощо, вчений врешті-решт підтримав версію М. Костомарова. Після розгляду причин розквіту й занепаду літописного жанру О. Маркевич переходить до характеристики роботи літописців. Загалом він погоджується із загальноприйнятою думкою про належність укладачів перших літописів до чорного духовенства. З іншого боку, дослідник визнає досить імовірним припущення І. Срезневського, за яким авторами коротких заміток, складених до прийняття християнства, могли бути особи світського стану. Світський характер значної частини матеріалу пізніших зведень дозволив О. Маркевичу висловити цілком справедливий здогад про різноманітний соціальний склад їх упорядників. Джерелознавець не підтримує теорії М. Погодіна, І. Беляєва, І. Забеліна та їхніх прихильників про офіційний характер давньоруського літописання. О. Маркевич, зокрема, наполягає на відсутності державної цензури та князівського контролю над веденням літописів, посилається на те, що літописи склалися переважно в монастирях представниками духовенства, котрі не займали офіційного становища. На завершення в лекції наведено думки М. Погодіна та І. Забеліна, які вбачали в літописцях безхитрісних і неупереджених реєстраторів фактів, і К. Бестужева-Рюміна й С. Соловйова, котрі звернули увагу на політичну тенденційність давньоруських книжників. У

лекції «Состав русских летописей и их содержание» О. Маркевич повністю спирається на висновки К. Бестужева-Рюміна, який розглядав літописи як зведення різнорідного матеріалу – коротких порічних заміток, історичних казань і повістей. Далі автор ділиться деякими загальними міркуваннями стосовно хронологічної форми викладу матеріалу творів історичного письменства. У наступній лекції він постав перед необхідністю тлумачення змісту основних термінів історії тексту й не зміг з'ясувати відмінності між близькими поняттями «редакція» та «ізвод», що було обумовлене недостатньою розробленістю термінологічного апарату літописознавства другої половини XIX ст.

Друга частина книги присвячена характеристиці ПВЛ. Познайомивши читачів з її списками й виданнями, О. Маркевич переходить до питання авторства твору. При цьому він заперечує належність зведення перу Нестора Печерського та приймає сторону тих колег, котрі вважали укладачем ПВЛ ігумена Сильвестра. Нестор же розглядається як печерський літописець, чий літопис разом з іншими джерелами увійшов до складу ПВЛ. Однак запропонована О. Маркевичем доказова база не відзначається самостійністю, в ній виразно простежується вплив праць М. Костомарова й П. Казанського. Із виясненням особи літописця Олексій Іванович пов'язує питання часу складання твору. За звичаєм навівши весь спектр відомих йому версій, він обмежує укладання зведення 1113–1116 рр. Слід зауважити, що О. Маркевич усвідомлював необхідність вивчення літературної історії літописних статей, хоча й зараховував таке завдання до розряду нездійснених. «Доказать, что известие, когда бы оно ни было записано, не занесено в свод позднее, – переконаний науковець, – абсолютно невозможно»⁷⁴. Стисло переказавши зміст відповідних сторінок праці М. Сухомлинова «О древней русской летописи как памятнике литературном», а також творів П. Строева й П. Терновського, Олексій Іванович обмежується поверховим аналізом візантійських і західнослов'янських джерел ПВЛ. Далі, повторюючи положення й висновки М. Костомарова, К. Бестужева-Рюміна, Д. Іловайського, І. Срезневського й

І. Хрущова, він характеризує літописні казання, перекази й короткі порічні звістки. Таким же несамостійним постає перед нами О. Маркевич і тоді, коли переходить до розгляду художніх особливостей ПВЛ. І в цьому випадку вчений ніяк не може відірватися від прямого переказу вищезгаданої праці М. Сухомлинова. І лише звертаючись до мовно-стильових прикмет зведення, О. Маркевич висловлює власні міркування про виразні суттєві вкраплення української мови до літописного тексту.

Як бачимо, вже з моменту своєї появи праця О. Маркевича не відповідала вимогам тогочасної науки. Хоч об'єктом дослідження Олексія Івановича були літописні твори, зокрема ПВЛ, а не наукова література з історії літописання, він віддав безперечну перевагу історіографічному підходу перед джерелознавчим аналізом. Тому історичні джерела виявились у нього заслонені джерелознавчими працями XVIII–XIX ст. По-друге, вразливим місцем І випуску лекцій «О летописях» є брак серйозних теоретичних узагальнень. Це сталося через те, що «При рассмотрении любого вопроса А.И. Маркевич всегда предлагал ряд решений, находя в каждом свои преимущества и недостатки, и в конечном счёте предоставлял самому читателю право самостоятельного выбора»⁷⁵.

Гостру критичну оцінку монографії О. Маркевича дав П. Голубовський⁷⁶. Її загальним недоліком рецензент справедливо вважає некритичне повторення автором чужих думок без самостійної ґрунтовної розробки джерелознавчих питань. По-друге, через перенасиченість праці масою запозичених з доробку попередників дрібних деталей у ній не залишилося місця для глибоких висновків і теоретичних узагальнень, чіткого викладу історії розвитку східнослов'янського літописознавства протягом XVIII – XIX ст. З огляду на вищезазначене, а також на наявність серйозних фактичних помилок П. Голубовський заявляє, що «книга г. Маркевича не имеет научного, а потому самому и практического значения»⁷⁷.

1871 р. у Львові стараннями А. Петрушевича побачив світ ГВЛ⁷⁸. Через відсутність археографічної легенди, коментарів і покажчиків цей передрук з

виданого 1843 р. у Петербурзі Іпатіївського літопису не має самостійної наукової вартості. Супровідна передмова містить стислий огляд процесу творення, хронологічних особливостей та історії вивчення пам'ятки. Спираючись на К. Бестужева-Рюміна, автор характеризує джерельну основу твору, зокрема зараховує до її складу окремі казання сучасників (наприклад, про битву на Калці та Батієву навалу) і офіційні акти. А. Петрушевич не погоджується зі слушними міркуваннями М. Костомарова щодо поділу тексту ГВЛ на Галицьку й Волинську частини та вважає його цілісним твором, написаним наприкінці XIII ст. на Волині одним автором. У передмові також зроблено в цілому правильні, хоча й не нові, зауваження про велику недосконалість датування у ГВЛ за Іпатіївським списком та відсутність хронологічної сітки в оригіналі пам'ятки.

Наступного року була надрукована монографія І. Шараневича «Іпатіївська хроніка як джерело австрійської історії»⁷⁹. Перед тим як приступити до характеристики джерельної вартості відомостей про українсько-австрійські та українсько-угорські взаємини науковець розглянув склад і хронологію пам'ятки, а також наголосив на її світському характері. У додатках І. Шараневич навів кілька перекладених німецькою мовою уривків Київського й Галицько-Волинського літописів за Іпатіївським списком.

Важливе значення для вивчення ГВЛ мають корисні зауваження М. Дашкевича, висловлені ним у монографії про Данила Галицького⁸⁰.

Підтримавши М. Костомарова, автор поділяє ГВЛ на дві великі частини, межею між якими є розповідь про перший похід Бурундая в 1258 р., причому підкріплює висновки свого попередника додатковими аргументами (з 1253 р. у першій частині Данило Романович послідовно титулується королем, у той час як у другій – і королем, і князем; на відміну від першої частини, оповідання другої не має такого цілісного характеру й під кінець наближається до літописної форми викладу; нарешті, між обома частинами існують мовно-стильові відмінності).

Особливо цінними з перспективи подальшого успішного вивчення твору були проникливі спостереження М. Дашкевича стосовно його авторства. Зокрема, він припускав, що «первая часть, в свою очередь, могла выйти из-под пера нескольких лиц... В самом деле, трудно предположить, чтобы от одного летописца вышел рассказ, обнимающий 54 года и во всём своем течении отличающийся полнотою и подробностями, везде указывающими на автора-современника...»⁸¹. Однак, пізніше Літописець Данила Галицького був відредагований однією особою. Як М. Костомаров і Знаменський, М. Дашкевич також був переконаний, що ГВЛ написаний світськими літописцями, хоча й не виключав у окремих випадках можливої участі в його складанні представників білого духовенства. Історик першим серед науковців спробував з'ясувати жанрову природу Літописця Данила Галицького. Він вважав його приватним князівським літописом, метою якого було зображення життя й діяльності Данила Романовича. Слідом за І. Беляєвим і Знаменським М. Дашкевич готовий визнати офіційний характер твору. З погляду М. Дашкевича ГВЛ як історичне джерело характеризується унікальністю й достовірністю інформації, хоча при цьому «не даєт историку прямих хронологических указаний»⁸². Хронологічна ж сітка Іпатіївського списку через недосконалість не може заслуговувати жодної уваги.

Продовженням розглянутої праці О. Маркевича стала його розвідка «О русских летописях», котра 1885 р. побачила світ окремою відбиткою в Одесі, а невдовзі на сторінках «Записок Императорского новороссийского университета»⁸³. У першій частині на підставі праць К. Бестужева-Рюміна, М. Костомарова, М. Погодіна, І. Беляєва, М. Арістова, І. Лашнюкова, І. Хрущова тощо він спробував охарактеризувати Київський літопис. Дослідник перераховує його списки, говорить про їх взаємини між собою, торкається питання авторства твору. Слідом за К. Бестужевим-Рюмінім він схильний розглядати Київський літопис як зведення писемних джерел різноманітного характеру. Основну увагу О. Маркевич зосереджує на аналізі складу та джерел Київського літопису. Виділяючи й характеризуючи літописні повісті та казання

(про князівський з'їзд у Долобську 1111 р., про скляні очка, перенесення мощей Бориса та Гліба в 1115 р., про Ізяслава Мстиславича, кончину новгородського єпископа Нифонта в 1156 р., про вбивство Андрія Боголюбського, про усобицю братів князя Андрія з племінниками, про похід Ігоря Святославича на половців, будівництво Рюриком Ростиславичем кам'яної стіни в Києво-Видубицькому монастирі тощо), він в основному переказує зміст відповідних сторінок «О составе русских летописей до конца XIV в.» К. Бестужева-Рюміна та «О древнерусских исторических повестях и сказаниях» І. Хрущова, про що заздалегідь щиро сердно зізнається читачеві. Під час розгляду літописних заміток О. Маркевич робить слушне зауваження щодо недостатньої надійності запропонованого К. Бестужевим-Рюмінім способу встановлення їхнього походження. Дійсно, не кожна звістка про чернігівські події обов'язково мала бути записана в Чернігові, про Полоцькі – в Полоцьку і т. д. Через слабку вивченість хронології Київського літопису дослідник припускає, що вона нічим не відрізняється від інших літописних пам'яток і наводить зауваження М. Погодіна з цього приводу. Далі він переходить до оцінки Київського літопису як літературного твору та розглядає його мовно-стильові особливості. Тут до спостережень М. Арістова над тематикою літопису О. Маркевич додає вагоме зауваження про яскраве висвітлення в ньому політичних рухів народних мас. На думку Олексія Івановича, мова пам'ятки ще ближча до сучасної української мови, ніж мова ПВЛ.

Подібним чином у другій частині розвідки йдеться про ГВЛ. Тут автор також практично не сказав нічого нового, чого б уже не було висловлено його попередниками – М. Костомаровим, К. Бестужевим-Рюмінім, М. Погодіним, М. Арістовим, І. Лашнюковим, М. Дашкевичем та ін. Огляд починається інформацією про літописання на Галичині й Волині в XI–XII ст. Далі О. Маркевич розповідає про списки й авторів ГВЛ, а також його композицію. Дослідник на підставі вищезгаданої праці К. Бестужева-Рюміна характеризує склад і джерела твору, зокрема повісті й казання про Романа Мстиславича, битву на Калці, Батисеву навалу й хворобу та смерть князя Володимира

Васильковича, а також запозичення з іноземних пам'яток. При цьому в нього не викликає сумнівів достовірність уміщеної до ГВЛ інформації. Пояснюючи причини недосконалості хронологічної системи ГВЛ за Іпатіївським списком, він повторює висновки М. Карамзіна. Торкаючись літературної природи твору, О. Маркевич доводить, що, на відміну від ПВЛ, «Художественность летописи Галицко-Волынской уже искусственная, она достигается умышленным подбором известных образов и систематическим расположением слов...»⁸⁴. Він підкреслює творчу майстерність Літописця Данила Галицького, його вміння на високому мистецькому рівні, іноді за допомогою одного влучного виразу, відтворити образ історичної особи. Насамкінець О. Маркевич зупиняється на деяких мовно-стильових особливостях ГВЛ і попутно відзначає його художню та стильову близькість до «Слова о полку Ігоревім».

На жаль, О. Маркевичу й цього разу не вдалося належним чином виконати поставлене завдання. Замість самостійного аналізу літописних творів, він орієнтується виключно на доробок своїх попередників, опиняється в полоні їхніх думок, практично не виходить за межі вміщеного до використаних праць матеріалу. Тому і в другому випуску лекцій також не залишається місця для глибоких висновків і теоретичних узагальнень. Загалом досліднику бракує синтезу, без якого результати аналізу перетворюються на механічне поєднання запозиченої з других рук інформації.

В «Очерке постепенного развития главнейших вопросов по разработке летописей» П. Голубовський характеризує літописні пам'ятки як історичне джерело та окреслює основні етапи розвитку наукової думки в галузі літописознавства⁸⁵. Згідно з П. Голубовським, літописи як жодне інше джерело здатні відтворити колорит епохи, зокрема особливості світогляду, життя і побуту різних верств тогочасного суспільства, а також зобразити постаті історичних діячів. Крім того, ніяке інше джерело не дасть нам таких численних і оригінальних відомостей історико-географічного характеру. Далі вчений познайомив читачів із розробленою А.-Л. Шлецером моделлю наукової критики джерел, яка передбачала необхідність аналізу літописної інформації на

достовірність. Характеризуючи діяльність школи скептиків, він підкреслював, що, незважаючи на відсутність перспективних практичних результатів, вона призвела до активного поживлення літописознавчих студій. Адже, крім ретельної перевірки достовірності літописних відомостей, у 40–60-их рр. XIX ст. перед джерелознавцями постали невідкладні завдання віднайдення витоків давньоруського літописання, з'ясування авторства та джерельної основи ПВЛ. Як цілком слушно зауважує П. Голубовський, розгортанню аналізу ПВЛ також сприяла полеміка про початки Руської держави. Стисло й критично оцінивши доробок попередників, він ставить перед своїми колегами завдання вирішити питання про авторство літописів XII – початку XVIII ст., офіційний характер літописних творів, а також розпочати поглиблене дослідження місцевого літописання. Отже, вартість статті П. Голубовського полягає в тому, що в ній порушена на той час малорозроблена проблема розвитку методики історичного дослідження літописних джерел, зокрема були запропоновані конкретні рекомендації щодо подальших студій.

Таким чином, основним предметом вивчення у 1870–90-их рр. була ПВЛ, тоді як Київському й Галицько-Волинському літописам українські науковці приділяли значно менше уваги. Набагато гіршою виглядає ситуація стосовно літописної традиції інших земель Південної Русі. Адже наприкінці XIX ст. були зроблені лише перші кроки на шляху вивчення чернігівського літописання.

Літописознавчі студії виконувалися у світлі пануючого тоді погляду на літописне зведення як механічне поєднання різноманітного за своїм походженням матеріалу. Здебільшого вони стосувалися з'ясування окремих часткових питань, зокрема авторства, джерел літописів, походження вміщених до них повістей і казань. Особливо багато для характеристики легенд, переказів і творів дружинної поезії, котрі потрапили на сторінки ПВЛ, зробив М. Костомаров. Наприкінці XIX ст. дослідники застосовували, як правило, так звану внутрішню критику джерел, що полягає в аналізі історичного змісту текстів. Однак, вони ще були не в змозі займатися історією тексту, відновлювати всі проміжні етапи, які довелося пройти тій чи іншій літописній

замітці, повісті або казанню на шляху до оформлення в остаточну редакцію. Загалом до появи шахматовських праць українські вчені систематично не виконували зіставлення складу літописів і не встановлювали взаємини між усіма літописними списками й редакціями. А це нерідко призводило до появи в їхніх роботах суб'єктивізму та необґрунтованих висновків.

У більшості студій періоду, що розглядається, маємо переважно епізодичні спостереження над літописним матеріалом. Через компілятивний характер і велику залежність від доробку попередників спроба О. Маркевича дати узагальнюючу характеристику ПВЛ, Київському та Галицько-Волинському літописам виявилася невдалою.

На жаль, 70–90-ті рр. не принесли суттєвих здобутків на ниві публікації текстів давньоукраїнських літописів. Через несприятливі об'єктивні обставини українці продовжували користуватися послугами російських археографів. За винятком позбавленого наукової самостійності видання ГВЛ, яке виконав А. Петрушевич, та кількох уривків Київського та Галицько-Волинського літописів, котрі переклав німецькою мовою І. Шараневич, за цей період на Україні не вийшла у світ в оригіналі чи перекладі жодна літописна пам'ятка XI–XIII ст.

Але в цілому вітчизняна історіографія 1870–90-их рр. зробила помітний внесок у вивчення давньоукраїнського літописання. Адже мало місце не тільки кількісне збільшення праць із даної тематики, а і їх якісне удосконалення, зокрема в плані методики дослідження. У першу чергу йдеться про успішне застосування індуктивного методу для диференціації літописного тексту на складові частини та історичну інтерпретацію фактичного матеріалу.

¹ Див.: *Дорошенко Дмитро*. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – С. 8, 12; *Лабунька Мирослав*. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986 / Ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк: УВАН, 1993. – С. 253.

² Див.: *Синявська О.О.* Історик О.І. Маркевич: життя і творчість. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України». – Одеса, 2001. – С. 83–86.

³ Див.: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. / Відпов. ред. В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України Академії наук України, 1993 – С.7.

- ⁴ См.: *Максимович М.А.* О фофудиях (Письмо к Н.П. Барсукову) // *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – К.: Типография М.П. Фрица, 1877. – Т. 2. – С. 424–425.
- ⁵ См.: *Костомаров Н.И.* Князь Михаил Андреевич Оболенский // *Русский архив.* – 1873. – № 4. – Стлб. 671–672.
- ⁶ См.: *Костомаров Н.И.* Ответ на новые «бранные послания» г. Погодина // *Вестник Европы.* – СПб., 1874. – № 1. – С. 476–477.
- ⁷ См.: *Григорович В.И.* Что значит слово «толковин» или «толковник» в русских летописях и Слово о полку Игореве // *Труды Третьего археологического съезда в России в августе 1874 г.* – К.: В типографии ун-та Св. Владимира, 1878. – Т. 1. – С. LIII.
- ⁸ *Юрченко П.О.* О происхождении названия Лядских ворот в Киеве // Там же. – Т. 2. – С. 61.
- ⁹ *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка.* – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 76.
- ¹⁰ См.: *Завитневич В.З.* Как понимать следующее выражение в договоре Игоря с греками: «а некрещеная Русь да полагают...обруче свое...да кленутся о всем»? // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца / Под ред. Н.П. Дашкевича и А.И. Соболевского.* – К.: Типография С.В. Кульженко, 1888. – Кн. 2. – С. 262–263.
- ¹¹ *Завитневич В.З.* К вопросу о происхождении названия и о местоположении киевской церкви «Святой Богородицы Пирогощей» // *Труды Киевской духовной академии.* – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. – Т. 1. – С. 158.
- ¹² Там же. – С. 161.
- ¹³ *Повість врем'яних літ ...* – С. 28.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ *Завитневич В.З.* Происхождение и первоначальная история имени Русь. – К., 1892. – С. 16.
- ¹⁶ Там же. – С. 13.
- ¹⁷ *Повість врем'яних літ...* – С. 136.
- ¹⁸ Там само. – С. 138.
- ¹⁹ Там само. – С. 222.
- ²⁰ *Див.: Грушевський М.С.* Примітки до тексту Галицько-Волинської літописи // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Л., 1895. – Т. 8. – С. 1–5.
- ²¹ *Костомаров Н.И.* Русская историческая литература в 1876 г. // *Русская старина.* – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1877. – Январь. – С. 164.
- ²² Там же. – С. 165.
- ²³ *Див.: Грушевський М.С.* Нестор і літопись // Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники. – Л.: 3 друкарні НТШ, 1898. – С. 130–138.
- ²⁴ Там само. – С. 133.
- ²⁵ Там само. – С. 138.
- ²⁶ См.: *Биографические сведения о преподобном Несторе-летописце.* Записка Д.И. Абрамовича. Извлечение из протоколов заседаний Отделения русского языка и словесности за 1897 год // *Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.* – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1900. – Т. 66. – С. LII–LIV; Его же. Памятники языка и письма и Древности южных и западных славян на XI археологическом съезде в Киеве (Обзор рефератов, читанных в заседаниях VI (Памятники языка и письма) и VIII (Древности южных и западных славян) отделений съезда // *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.* – СПб., 1900. – Т. V. – Кн. 1. – С. 329–330.
- ²⁷ *Пресняков А.Е.* А.А. Шахматов (некролог) // *Дела и дни.* – Пгр., 1920. – Кн. 1. – С. 613.
- ²⁸ См.: *Голубовский П.В.* О начале русской письменности // *Университетские известия.* – К.: Типография Императорского ун-та Св. Владимира, 1895. – № 11. – С. 21–24.
- ²⁹ *Терновский Филипп.* Изучение византийской истории и её тенденциозное приложение в древней Руси. – К.: В университетской типографии, 1875. – Вып. 1. – С. 24.

- ³⁰ *Франко І.Я.* Передмова [до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том І. Апокрифи старозавітні». Львів, 1896] // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 38. – С. 27.
- ³¹ См.: Протоколы заседаний съезда // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – К.: В типографии ун-та Св. Владимира, 1878. – Т. 1. – С. LXIV.
- ³² См.: *Мальшевский Иван.* Сказание о посещении Русской страны Св. апостолом Андреем // Владимирский сборник. В память девятисотлетия крещения России. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 1–51.
- ³³ Там же. – С. 23.
- ³⁴ *Голубовский П.В.* Несколько соображений к вопросу о князе Туре // Киевская старина. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. – Октябрь. – С. 67.
- ³⁵ *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 1991. – Т. 1. – С. 481.
- ³⁶ См.: *Мальшевский Иван.* Евреи в Южной Руси в X–XII веках // Труды Киевской духовной академии. – К.: Типография В. Давиденко, 1878. – Т. 3. – С. 427–439.
- ³⁷ Там же. – С. 503.
- ³⁸ См.: *Мальшевский Иван.* Варяги в начальной истории христианства в Киеве. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – 38 с.
- ³⁹ Там же. – С. 14.
- ⁴⁰ См.: *Голубовский П.В.* К статье г. Берхина «О посольствах Владимира Св. для испытания вер» // Киевская старина. – К.: В типографии Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885. – Март. – С. 571–572.
- ⁴¹ См.: *Завиневиц В.З.* О месте и времени крещения Св. Владимира и о годе крещения киевлян // Труды Киевской духовной академии. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – Т. 1. – С. 126–152.
- ⁴² См.: *Завитневич В.З.* Владимир Святой, как политический деятель // Владимирский сборник в память девятисотлетия крещения России. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 91–132.
- ⁴³ См.: *Л[ебединцев] П.* Где жили первые киевские митрополиты: в Переяславе или в Киеве? // Киевская старина. – К.: В типографии Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885. – Январь. – С. 179.
- ⁴⁴ См.: *Андрієвський М.* «Давыдова боженка» (Из летописной топографии киевского Полесья) // Там же. – 1885. – Июнь. – С. 194.
- ⁴⁵ См.: *Голубовский П.В.* История Смоленской земли до начала XV ст. – К.: Типография Императорского ун-та Св. Владимира, 1895. – С. 247–248.
- ⁴⁶ См.: *Голубовский П.В.* Служба святым мученикам Борису и Глебу в Иваницкой минее 1547–79 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца / Под ред. Н.П. Дашкевича. – К.: Типография Т.Г. Мейнандер, 1900. – Кн. 14. – С. 141–154, 159–160.
- ⁴⁷ Там же. – С. 152.
- ⁴⁸ См.: *Линниченко Иван.* Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. – К.: В университетской типографии (И.И. Завадского), 1884. – Ч. 1 – 6, 216, 24, VIII с.
- ⁴⁹ Там же. – С. 9.
- ⁵⁰ Там же. – С. 10.
- ⁵¹ Там же. – С. 11.
- ⁵² Там же. – С. 6–12.
- ⁵³ См.: *Петров Н.И.* Археологические заметки // Труды Киевской духовной академии. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – Т. 2. – С. 79–80, 93–94.
- ⁵⁴ См.: *Бельченко Г.П.* Поучение блаженного Феодосия, игумена Печерского, о казнях божиих // Летопись Историко-филологического общества при Императорском новороссийском университете. – Одесса: «Экономическая» типография, 1900. – Т. 8. – Византийско-славянское отделение. – Т. 5. – С. 141–147.
- ⁵⁵ Там же. – С. 159–160.

- ⁵⁶ *Ваденюк П.Е.* Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославович Новгородсеверский и которая названа Каялой? // Труды Третьего археологического съезда, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – К.: В типографии Императорского ун-та Св. Владимира, 1878. – Т. 2. – С. 53.
- ⁵⁷ См.: *Линниченко Иван.* Рец. на: *Al. Semkowicz.* Krytyczny rozbiór dziejow polskich Jana Długosza do roku 1384. Krakow. 1887 // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1887. – № 12. – С. 357–358.
- ⁵⁸ Див.: *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори) / Відпов. ред. Д.Г. Бандрівський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 54–66; *Перфецький Євген.* Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1927. – Т. 147. – С. 1–54.; Л., 1928. – Т. 149. – С. 31–83; Л., 1931. – Т. 151. – С. 19–56.
- ⁵⁹ См.: *Голубовский П.В.* Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определённой хронологической дате // Древности. Труды археографической комиссии Императорского московского археологического общества / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М.: Печатня А.И. Снегирёвой, 1899. – Т. 1. – Вып. 3. – Стлб. 499.
- ⁶⁰ Там же. – Стлб. 510.
- ⁶¹ См.: *Костомаров Н.И.* Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказаниях и обычаях // Вестник Европы. – СПб., 1873. – Т. 39. – № 1. – С. 5–34; № 2. – С. 570–624; Т. 40. – № 3. – С. 7–60.
- ⁶² *Костомаров Н.И.* Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказаниях и обычаях // *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования – СПб.: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и учёным. Типография М.М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 5. – Т. 13. – С. 298.
- ⁶³ Там же. – С. 314.
- ⁶⁴ Там же. – С. 328.
- ⁶⁵ Там же. – С. 335.
- ⁶⁶ Там же. – С. 341.
- ⁶⁷ Там же. – С. 357.
- ⁶⁸ Там же. – С. 366.
- ⁶⁹ Там же. – С. 367.
- ⁷⁰ Там же. – С. 372.
- ⁷¹ Там же. – С. 377.
- ⁷² Там же. – С. 392.
- ⁷³ См.: *Маркевич Алексей.* О летописях. Из лекций по русской историографии. Выпуск 1. – Одесса: Типография П.А. Зелёного, 1883. – 188 с.
- ⁷⁴ Там же. – С. 119.
- ⁷⁵ *Попова Татьяна.* Алексей Маркевич // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К. НАН України, Ін-т історії України, 2003. – Вип. 12. – С. 143.
- ⁷⁶ См.: *Голубовский П.В.* Рец. на: О летописях. Из лекций по русской историографии. Вып. 1. А. Маркевича. Одесса. 1883 г. // Киевская старина. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Август. – С. 744–748.
- ⁷⁷ Там же. – С. 745.
- ⁷⁸ *Волынско-Галицкая летопись, составленная с концем XIII века. 1205 – 1292.* Издал и объяснил А.С. Петрушевич. – Л.: В типографии ставропигийского заведения, 1871. – 148 с.
- ⁷⁹ *Szaraniewicz I.* Die Hupatios Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. – Lemberg, 1872 – 150, XVII s.
- ⁸⁰ См.: *Дашкевич Николай.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К.: В университетской типографии, 1873. – 160 с.
- ⁸¹ Там же. – С. 3.
- ⁸² Там же. – С. 6.

⁸³ См.: *Маркевич А.И.* О русских летописях. Выпуск II. – Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885. – 56 с.; То же // Записки Императорского новороссийского университета. – Одесса. – 1886. – Т. 44. – С. 155–210.

⁸⁴ *Маркевич А.И.* О русских летописях. Выпуск II. – Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885. – С. 47.

⁸⁵ См.: *Голубовский П.В.* Очерк истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей // Университетские известия. – К.: В университетской типографии, 1886. – № 10. – С. 201–212.

1	Гуманітарні науки	+
2	Економіка, фінанси, менеджмент	
3	Електронні пристрої та електротехнічні комплекси, комп'ютерно-інтегровані системи управління	
4	Матеріалознавство, полімерні, композиційні матеріали та хімічні волокна	
5	Машини та технології легкої промисловості	
6	Метрологія і стандартизація, контроль складу речовин	
7	Мистецтвознавство, дизайн, ергономіка	
8	Проблеми вищої освіти	
9	Фізико-математичні науки	
10	Хімічні технології та екологічна безпека	
